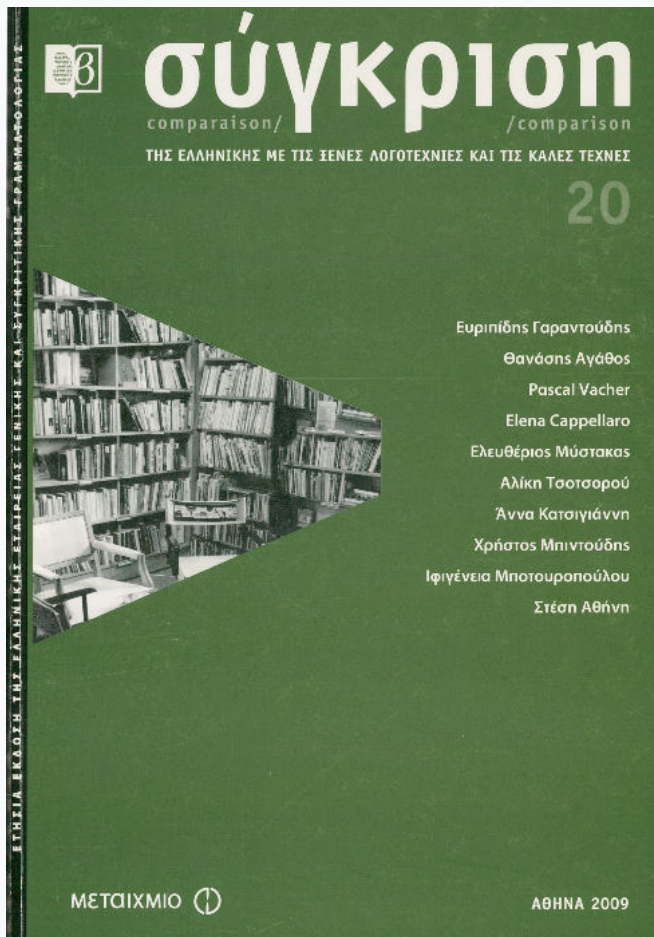

Σύγκριση/Comparaison/Comparison

Τόμ. 20 (2009)

Ο απόηχος της Evolution creatrice του Bergson στην κίνηση των ιδεών στη Γαλλία και η υποδοχή του φιλοσόφου στην Ελλάδα

Ιφιγένεια Μποτουροπούλου

doi: [10.12681/comparison.80](https://doi.org/10.12681/comparison.80)

Copyright © 2017, Ιφιγένεια Μποτουροπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μποτουροπούλου Ι. (2017). Ο απόηχος της Evolution creatrice του Bergson στην κίνηση των ιδεών στη Γαλλία και η υποδοχή του φιλοσόφου στην Ελλάδα. *Σύγκριση/Comparaison/Comparison*, 20, 181–193.
<https://doi.org/10.12681/comparison.80>

Ο απόηχος της *Évolution créatrice* του Bergson
στην κίνηση των ιδεών στη Γαλλία
και η υποδοχή του φιλοσόφου στην Ελλάδα

«**Ε**ίχε πλήθος θερμών οπαδών, τόσο αφοσιωμένων που κανείς μετά από αυτόν, στον κόσμο των ιδεών, δεν μπόρεσε να ισχυριστεί ότι απέκτησε». ¹ Με αυτά τα λόγια μίλησε ο Paul Valéry, απευθυνόμενος στους συναδέλφους του ακαδημαϊκούς, την 9η Ιανουαρίου 1941, στο λόγο που εκφώνησε στη Γαλλική Ακαδημία αμέσως μετά το θάνατο του Bergson (4 Ιανουαρίου 1941) κι ενώ το Παρίσι βρισκόταν υπό γερμανική κατοχή. Πράγματι, ο Henri Bergson (1859-1941) υπήρξε από τα πνεύματα που άφησαν ίχνη στο πέρασμά τους από αυτό τον κόσμο και, αν και πολύ διακριτικός ο ίδιος ως προσωπικότητα, έπαιξε σημαντικό ρόλο όχι μόνο στη φιλοσοφία και στη διεθνή πολιτική αλλά και στην τέχνη, τη θρησκεία, την παιδεία, την ιστορία, τομείς όπου η επιρροή του είναι σήμερα ανάγλυφη: Με λίγα λόγια, επηρέασε πολλά πεδία της ανθρώπινης σκέψης, εμπλουτίζοντας με καθοριστικό τρόπο την πνευματική ζωή της εποχής του. Ωστόσο, από το σύνολο του έργου του, εκείνο που άφησε τον μεγαλύτερο απόηχο στη Γαλλία ήταν η *Évolution créatrice*, που δημοσιεύτηκε το 1907. ² Το έργο του αυτό συνέβαλε βαθιά στη φιλοσοφική μελέτη της θεωρίας της εξέλιξης, μιας θεωρίας η οποία έκτοτε αποτέλεσε σταθμό και δημιούργησε σημαντική πολεμική στον τομέα των ιδεών. Από την άλλη πλευρά, η Ελλάδα, που παρακολουθούσε ανέκαθεν από πολύ κοντά τα τεκταινόμενα στον γαλλικό πνευματικό χώρο, έγινε θετικός και ευαίσθητος αποδέκτης των θεωριών του Bergson με μια καθυστέρηση λίγων ετών. Το έργο του, γενικά, αποτιμήθηκε και σχολιάστηκε από γνωστούς ανθρώπους των γραμμάτων (Παπανούτσος, Δημαράς), οι σημαντικές στιγμές της ζωής του επισημάνθηκαν από τον Τύπο (βραβείο Νόμπελ, ³ επέτειος θανάτου ⁴ κλπ.)· ωστόσο, τα έργα του άργησαν να μεταφραστούν στην Ελλάδα.

Η σύντομη αυτή μελέτη προτίθεται να παρουσιάσει μερικές σημαντικές όψεις της επιρροής του Bergson στην κίνηση των ιδεών στη Γαλλία αλλά και την υποδοχή του έργου του γενικότερα στην Ελλάδα.

Για να κατανοήσουμε σήμερα γιατί το έργο του Bergson έκανε τόση αίσθηση, πρέπει να γυρίσουμε στο παρελθόν και να ανακαλέσουμε νοητά το πνευματικό, πολιτικό και κοινωνικό κλίμα που επικρατούσε στις αρχές του 20ού αιώνα

και που επηρέασε και τον ίδιο το φιλόσοφο. Τον κόσμο της διανόησης διακατείχε τότε η φρενίτιδα της επιστημονικής ανάπτυξης σχεδόν σε όλους τους τομείς, καθώς οι σκέψεις και οι ιδέες άλλαζαν με καταπληκτική ταχύτητα, μην αφήνοντας περιθώρια προσαρμογής στα νέα δεδομένα, αλλά κυρίως μην δίδοντας τον απαραίτητο χρόνο στον άνθρωπο της εποχής να αποδεχτεί το νέο πεπρωμένο που διαγραφόταν γι' αυτόν στην αυγή του 20ού αιώνα. Επιστημονισμός, θετικισμός, ρασιοναλισμός, νατουραλισμός, ντετερμινισμός, εθνικισμός, αναρχισμός και τόσοι άλλοι «-ισμοί» απασχολούσαν σοβαρά τη σκέψη των διανοουμένων, που προσπαθούσαν να βρουν το νήμα μέσα από τους δαιδάλους του πνεύματος. Η εμφάνιση στο προσκήνιο των ιδεών του Bergson, ο οποίος ερμήνευε την ανθρώπινη ευφυΐα και τα μυστήριά της χρησιμοποιώντας πρωτότυπη γλώσσα και ασυνήθιστη ορολογία, έδωσε στους συγχρόνους του τα μέσα να κατανοήσουν τον κόσμο του 1900, που μεταβαλλόταν μέρα με τη μέρα, και προκάλεσε ένα «*πάθος, του οποίου το μέγεθος δυσκολευόμαστε να κατανοήσουμε σήμερα, αλλά το οποίο βεβαιώνουν όλες οι μαρτυρίες*».⁵

Αυτή η ξεχωριστή ερμηνεία του κόσμου που έδινε ο Bergson υπήρξε, κατά μεγάλο μέρος, ο λόγος της κοσμοσυρροής στα μαθήματά του, που τον ανάγκαζε να τα κάνει όλο και πιο αυστηρά, ακριβώς για να αποθαρρύνει τους κοσμικούς και τους μη ειδικούς ακροατές. Αυτά τα μαθήματα στο Collège de France, αφιερωμένα στην ιδέα της αιτίας και στην ιδέα του χρόνου, στις θεωρίες της μνήμης, στην έννοια της ελευθερίας, στη θέληση και στην προσωπικότητα, τα παρακολουθούσαν στην πραγματικότητα, με θρησκευτική ευλάβεια, αφενός μια ολόκληρη γενιά φοιτητών φιλοσοφίας, αφετέρου οι κοσμικές «κυρίες του καλού κόσμου»⁶ αλλά και διανοούμενοι από ολόκληρο τον κόσμο, όπως για παράδειγμα ο άγγλος ποιητής T. S. Eliot, ο ισπανός ποιητής Antonio Machado κ.ά. Με τις πολυάριθμες μαρτυρίες τους οι παλαιοί μαθητές του βεβαιώνουν ότι όλοι σηματοδεύτηκαν από το «δάσκαλο». Εκείνο που αξίζει να τονίσουμε ως προς αυτό είναι ότι ο Bergson κατάφερε κυρίως να «αφυπνίσει προσωπικότητες», και έτσι μεγάλος αριθμός των συγχρόνων του αυτοανακηρύχθηκαν οπαδοί του και ομολόγησαν ότι του όφειλαν το καλύτερο κομμάτι της προσωπικότητας που διαμόρφωσαν μετέπειτα. Οι νέοι, κυρίως, οι οποίοι αναζητούσαν την επιβεβαίωση αρνούμενοι την πνευματική κληρονομιά της γενιάς τους, έβλεπαν στις θεωρίες του Bergson μια λυτρωτική επανάσταση. Οι Jacques και Raïssa Maritain, ο Ernest Psichari, ο Charles Péguy, ο Désiré Roustan, οι Joseph και Jean Baruzi, ο Charles Blondel, ο Georges Sorel αλλά και η Comtesse de Noailles είναι μόνο μερικοί από τους νέους της εποχής που έσπευδαν να ακούσουν τις διαλέξεις του φιλοσόφου κάθε Παρασκευή στο Collège de France. Ο καθένας από αυτούς,

όμως, αφομοίωσε με τον τρόπο του τις ιδέες του «δασκάλου», κι αυτό επαληθεύεται από τη μετέπειτα πορεία τους.⁷

Η Rose-Marie Mossé-Bastide, σημαντική σχολιάστρια του φιλοσόφου, αναφέρει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα την επιρροή του Bergson στο έργο του Marcel Proust : «έχουμε σκενά επισημάνει όλα όσα οφείλει στον μπερζονισμό το μυθιστόρημα του Marcel Proust. Σύμφωνα με την άποψη του Léon-Pierre Quini, ο Proust ακολουθεί την μπερζονική ψυχολογία όταν περιγράφει τη γένεση ενός πάθους [...], όταν μας παρουσιάζει κάθε συναίσθημα όχι μόνο κατά την αδιάκοπη μετάλλαξη του αλλά επίσης και σε συνάρτηση με όλα τα άλλα αισθήματα του εγώ μας».⁸

Στο *Cahiers de la Quinzaine*, περιοδικό που ίδρυσε το 1900 ο Charles Réguy, αφιερώνει «στο δάσκαλό του» υπέροχες σελίδες που αποπνέουν συγκίνηση και ευγνωμοσύνη. Ο Bergson, χωρίς να το ξέρει, είχε διδάξει στον νεαρό φοιτητή του την ελευθερία της επιλογής: «Η κοινωνική επανάσταση θα μας δώσει την απελευθέρωση της τέχνης. Θα μας δώσει μια τέχνη ελεύθερη, αλλά όχι μια τέχνη σοσιαλιστική»,⁹ όπως διατεινόταν την ίδια περίοδο ο Jean Jaurès σε μια διάλεξη με τίτλο «Η τέχνη και ο σοσιαλισμός», αναφερόμενος σε ζητήματα αισθητικής. Είναι ενδιαφέρον να μνημονεύσουμε, μεταξύ των νέων αυτής της γενιάς, την περίπτωση του Ernest Psichari –εγγονού του Ernest Renan– ο οποίος, με την προτροπή του στενού φίλου του και θερμού καθολικού Jacques Maritain, παρακολουθεί τα μαθήματα φιλοσοφίας του Bergson, απαρνούμενος με αυτό τον τρόπο την κυριαρχία του επιστημονισμού, την οποία κήρυττε με θέρμη –μεταξύ άλλων σοφών– και ο διάσημος παππούς του και την οποία κανείς μέχρι τότε δεν είχε τολμήσει να αμφισβητήσει. Όταν ο Ernest Psichari δημοσιεύει το βιβλίο του *L'Appel aux armes*,¹⁰ ο Bergson βλέπει σε αυτό «την επιβεβαίωση μιας αλήθειας που συνήθως ο άνθρωπος επιδιώκει να κρύψει»,¹¹ καθώς ο Psichari στο μυθιστόρημά του πραγματεύεται τον στρατιωτικό μυστικισμό αλλά και τον εθνικισμό που διακατείχε τη γαλλική νεολαία του 1914.

Από πολιτική σκοπιά, οι θεωρίες του Bergson για την ενόραση προκάλεσαν διενέξεις τόσο στην αριστερά όσο και στη δεξιά, και είναι αλήθεια ότι ο φιλόσοφος δέχτηκε από τα αντίστοιχα κόμματα σκληρές κριτικές, οι οποίες, ωστόσο, δεν τον εμπόδισαν να βρεθεί στο επίκεντρο της κίνησης των ιδεών της εποχής του· κι αυτό γιατί έδινε στους συγχρόνους του μια νέα κατεύθυνση ως προς την εξέλιξη του κόσμου. Έτσι, λοιπόν, δημιούργησε αφενός πολλούς οπαδούς, από διαφορετικά μάλιστα περιβάλλοντα, που συμμερίζονταν τις ιδέες του και μάχονταν γι' αυτές, και αφετέρου αναρίθμητους αντιπάλους, οι οποίοι, ωστόσο, συνέβαλαν στη δόξα του. Ας μην ξεχνούμε άλλωστε ότι, στην αυγή του 20ού αιώνα, το ζήτημα που κυριαρχεί στην πολιτική και κοινωνική ζωή είναι, εκτός

από την «υπόθεση Ντρέιφους» (1906), ο περίφημος «Νόμος για το χωρισμό των Εκκλησιών από το Κράτος», που είχε ψηφιστεί το 1905, αφού πρώτα διήνυσε κρίσιμα και πολύκροτα στάδια.¹² Η μακρά πορεία αυτού του νόμου που αναφερόταν στη «laïcité», δηλαδή την αρχή που διέπει το χωρισμό της πολιτικής από τη θρησκευτική κοινωνία, αναδεικνύει ανάγλυφο τον αγώνα αντιπαράθεσης που έδωσε η Καθολική Εκκλησία της Ρώμης προς τη νέα αυτή τάξη πραγμάτων, ιδιαίτερα με την καταδίκη του μοντερνισμού μέσω της εγκυκλίου *Pascendi* (8 Σεπτεμβρίου 1907), η οποία τον χαρακτήριζε «σταυροδρόμι όλων των αιρέσεων».¹³ Μέσα, λοιπόν, σε αυτό ακριβώς το κλίμα κάνει την εμφάνισή της το 1907 *Η δημιουργική εξέλιξη* του Bergson, φέρνοντας μια λύση στο πρόβλημα που έθετε εκείνη την εποχή η παρουσία του όντος στο σύμπαν. Ωστόσο, πολλά φιλελεύθερα θρησκευτικά κινήματα νεοκαθολικών, που είχαν ταχθεί υπέρ του μοντερνισμού, προσπάθησαν να ενστερνιστούν τις θέσεις του φιλοσόφου, προκαλώντας την άμεση αντίδραση της Καθολικής Εκκλησίας, η οποία καταδίκασε, με διάταγμα της 1ης Ιουνίου 1914, τρία βασικά έργα του Bergson.

Συγχρόνως, στον τομέα της τέχνης, οι πρώτοι θεωρητικοί του κυβισμού και του φουτουρισμού αρχίζουν να αξιοποιούν τον «μπερξονισμό», που επιβεβαιώνεται έτσι ως πολιτισμικό κίνημα. Το ρεύμα του συμβολισμού, γύρω στο 1903, και έπειτα εκείνο του νεοσυμβολισμού, αντλούσαν την έμπνευσή τους από τον μπερξονισμό, ενώ και το *Μανιφέστο των φουτουριστών ζωγράφων* του 1910 είναι ακριβής εφαρμογή των ιδεών του Bergson. Το γεγονός αυτό ήταν μέγιστης σημασίας, γιατί αυτή η ομάδα συναναστρεφόταν διανοούμενους, ποιητές και κριτικούς και «έδινε τον τόνο» στα στέκια της μόδας – όπως για παράδειγμα το σαλόνι της Γερτρούδης Στάν και το Σαλόνι των Ανεξάρτητων [καλλιτεχνών]: «*Η δημιουργική εξέλιξη κυριαρχούσε σε αυτούς τους χώρους, με το ελκυστικό σλόγκαν της ζωτικής ορμής*».¹⁴

Φαίνεται όμως ότι, εντέλει, η σύγκλιση του μπερξονισμού με τις σύγχρονες τάσεις αμφισβητήθηκε λιγότερο κυρίως στον τομέα της αισθητικής.¹⁵ Ο Tancredè de Visan, μεγάλος κριτικός της εποχής, αναφέρει ένα απόσπασμα από τα *Entretiens* του Rodin, δηλαδή τα κείμενα που έγραψε ο διάσημος γλύπτης για την τέχνη, το οποίο χαρακτηρίζει ως «*αντιγραφή της μπερξονικής σκέψης*».¹⁶

Αλλά και σε ό,τι αφορά τη σύγχρονη μουσική της εποχής υπήρξε εκλεκτική συγγένεια με τον μπερξονισμό, ως προς την έννοια της διάρκειας, για την οποία γίνεται συχνά λόγος. Σε τι οφείλεται η συνάφεια μεταξύ της φιλοσοφίας του Bergson και της μουσικής του Debussy, «*πou είναι πιο εύκολο να τη νιώσεις παρά να την εξηγήσεις*», αναρωτιόταν ο παλαιός μαθητής του Joseph Desaymard. Η

απάντηση από τον ίδιο ήταν ότι «όφειλε τη συνεχόμενη μελωδία, όπως και τη διάρκεια, στο συγκινησιακό περιεχόμενο αυτής της μουσικής, αλλά κυρίως στην απουσία αρμονίας που κυριαρχεί, με την έννοια ότι η παραδοσιακή αρμονία προϋποθέτει τον αριθμό, την ποσότητα. Ο Debussy, εγκαινιάζοντας την “αρμονική ελευθερία”, επέτρεψε στη μουσική να είναι η έκφραση του “φάσματος με τις χίλιες αποχρώσεις” που είναι η προσωπική διάρκεια».¹⁷

Ένας άλλος σύγχρονος του Bergson, ο André Joussain, αναρωτιόταν, άλλωστε, αν μπορούσε κανείς «να συνδέσει τον μερξονισμό με την αισθητική του Wagner, τον ενθουσιασμό του για μια μορφή ανώτερης ζωής, “την επιστροφή του στη βαθιά ζωή, που φαίνεται να είναι το χαρακτηριστικό του καιρού μας”». Και προσέθετε: «Οι λόγοι στους οποίους οφείλεται σήμερα η επιτυχία του κ. Bergson είναι οι ίδιοι στους οποίους οφείλεται και η επιτυχία του Wagner: η ίδια ανάκτηση επαφής εδώ κι εκεί με το “βαθύ εγώ” που είμαστε τόσο επιρρεπείς να ξεχνάμε».¹⁸ Η μεταφυσική του Bergson είναι μουσική, προσθέτει αλλού, μπορεί να συγκριθεί με μια συμφωνία.¹⁹

Σε ό,τι αφορά τη θρησκεία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Bergson έφερε μια ανανέωση στη θρησκευτική σκέψη, από την άποψη ότι θεωρούσε τη θρησκεία ως «φιλοσοφία ανοιχτή στα πράγματα της ψυχής, ανήσυχη φιλοσοφία ζωντανής πνευματικότητας».²⁰ Η μυστικιστική του άποψη –και ιδιαίτερα ο χριστιανικός μυστικισμός του, τον οποίο υπερασπίζεται στο τελευταίο βιβλίο του *Les deux sources de la morale et de la religion* (1932)– είναι, ωστόσο, πηγή μεγάλου ενδιαφέροντος για μερίδα των ερευνητών, όπως επισημαίνεται από τους σύγχρονους μελετητές του έργου του.²¹ Όμως, ο Bergson δεν θα προσχωρήσει στον καθολικισμό· θα παραμείνει πιστός στη θρησκεία του από αλληλεγγύη προς τον εβραϊκό λαό, ο οποίος υφίστατο επί της εποχής της ανόδου του Χίτλερ «ένα κύμα αντισημιτισμού που έμελλε να απλωθεί σε ολόκληρο τον κόσμο», όπως έγραψε προφητικά το 1937 στη διαθήκη του. Η αλληλεγγύη αυτή προς τον εβραϊκό λαό εκφράστηκε ως το τέλος της ζωής του, καθώς, λίγες βδομάδες πριν πεθάνει, δημοσίευσε μια δραματική διαμαρτυρία, γιατί δεν ήθελε να τον εξαιρέσει η Κυβέρνηση του Vichy από τον αντιεβραϊκό νόμο που είχε εκδώσει. Η ενέργειά του αυτή θα είναι και «η τελευταία αναλαμπή της ζωής του, που φώτισε με τη γενναία λάμψη της το ψυχικό μεγαλείο και την ανθρωπιά του, μέσα στο σκοτάδι που είχε απλωθεί εκείνη την εποχή πάνω από την ανθρωπότητα».²² Είναι ενδιαφέρον να σχολιάσουμε σε αυτό το σημείο το γεγονός ότι πολλοί από τους ακροατές-οπαδούς του των αρχών του αιώνα θα παρασυρθούν αργότερα από το κύμα προσηλυτισμού προς τον καθολικισμό που παρατηρήθηκε εκείνη την εποχή μεταξύ των διανοουμένων (οι Jacques και Raïssa Maritain, καθώς και ο Ernest Psichari

είναι μεταξύ αυτών) και θα απομακρυνθούν από τις θεωρίες του. Ιδιαίτερα ο Maritain, από το 1914, στη σειρά μαθημάτων που ο ίδιος θα κάνει ως καθηγητής φιλοσοφίας στο Καθολικό Ινστιτούτο του Παρισιού, θα καταγγείλει τους κινδύνους του μπερξονισμού.

Με τη *Δημιουργική εξέλιξη*, ο Bergson θα γνωρίσει, λοιπόν, τη δόξα, «*και μάλιστα αυτή την παράξενη επιμήκυνση της δόξας που είναι ο μύθος*», σύμφωνα με τα λεγόμενα του Albert Thibaudet.²³ Στη ζωή του θα γνωρίσει πολλές τιμές: πρώτα την εκλογή του (1914) και κατόπιν την επίσημη είσοδό του στη Γαλλική Ακαδημία (1918), μετά το βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας (1927) για το έργο του. Στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου θα του ανατεθεί από τον γάλλο πρόεδρο Clemenceau αποστολή στην Ουάσινγκτον, στον αμερικανό πρόεδρο Wilson, ώστε να πείσει τις Ηνωμένες Πολιτείες να μπουν στον πόλεμο στο πλευρό της Γαλλίας. Με το τέλος του πολέμου και μέχρι το 1925, στο πλαίσιο της Κοινωνίας των Εθνών, θα συμμετάσχει ως πρόεδρος στη Διεθνή Επιτροπή Μορφωτικής Συνεργασίας (Commission Internationale de Coopération Intellectuelle – CICI – με έδρα τη Γενεύη, από την οποία θα εμπνευστούν αργότερα, το 1946, οι ιδρυτές της UNESCO), σκοπός της οποίας ήταν η προώθηση της ειρήνης διεθνώς. Θα παίζει, επίσης, σημαντικό ρόλο σε θέματα παιδείας, τασοσόμενος υπέρ της ιδέας να παραμείνουν οι κλασικές σπουδές στα σχολικά προγράμματα, ως οι μόνες κατάλληλες να διαμορφώσουν μια συνολική προσωπικότητα και όχι έναν στενόμαλο ειδικό.

Ο βραζιλιάνος φιλόσοφος Bento Brado Jr, θέλοντας να επισημάνει την επικαιρότητα του Bergson στο πεδίο των γνωστικών επιστημών και της φαινομενολογίας, μνημονεύει σε άρθρο του έναν προφητικό λόγο του Merleau-Ponty του 1959 σχετικά με την παράδοξη επιτυχία που είχε το έργο του Bergson στον 20ό αιώνα. Ο Merleau-Ponty διακρίνει, λοιπόν, τρεις σταθμούς αυτής της επιτυχίας: «*τον μπερξονισμό εν τη γενέσει του να δίνει μάχες προκαλώντας την ανησυχία των καθολικών και των ριζοσπαστών, καθώς συνετέλεσε στην ανάδυση μιας παγκόσμιας αντίστασης, κατόπιν τη στιγμή της δόξας και της αναγνώρισής του και, τέλος, τη συμφιλίωση του μπερξονισμού με το κατεστημένο μέσω των πνευματικών κληρονομών του*».²⁴

Σήμερα, πενήντα χρόνια μετά τη διαπίστωση του Merleau-Ponty, είμαστε μάρτυρες αυτής της επαλήθευσης για το ενδιαφέρον ως προς το σύνολο του έργου του Bergson, γιατί, εν κατακλείδι, «*η βαθιά του πρωτοτυπία εδραζόταν στο ότι έδωσε απαντήσεις στα προβλήματα του καιρού του, δημιουργώντας μια δική του γλώσσα και δικές του έννοιες για να εκφράσει ιδέες, η γονιμότητα των οποίων, ενίοτε*

απαρατήρητη, υπήρξε τεράστια και παραμένει ζωντανή». ²⁵ Πίστευε ακράδαντα ότι ο ρόλος του φιλοσόφου «δεν είναι να δέχεται συγκινήσεις, αλλά να αναζητά την αιτία για κάθε πράγμα, συμπεριλαμβανομένου και του κακού». ²⁶ Είχε το θάρρος να ισχυριστεί ότι η μεταφυσική είναι απαραίτητη και ότι οι υλιστές είναι «ημιμαθείς», στο μέτρο που δεν αναγνωρίζουν την ανεξαρτησία των ψυχολογικών φαινομένων, επειδή αγνοούν την πρόοδο των ψυχολογικών επιστημών. ²⁷

Στην Ελλάδα, ο Bergson έγινε γνωστός με κάποια καθυστέρηση, και σίγουρα η δόξα του, κυρίως, ήταν αυτή που του άνοιξε το δρόμο. Στην κίνηση των ιδεών στη λογοτεχνία, πρωτίστως, δεν θα λέγαμε ότι «έκανε σχολή» όπως στη Γαλλία, αλλά τα πρώτα χρόνια γίνεται λόγος γι' αυτόν, επειδή η φιλοσοφία του θεωρήθηκε «μόδα» στην ελληνική διανοήση και συνδέθηκε με τη φιλοσοφική πρωτοπορία: «Είναι λίγος καιρός τώρα που η μόδα παρέσυρε τους διανοούμενους μας πιο μακριά απ' τη φιλολογία, ως τη φιλοσοφία. Το κακό βλέπετε μεγαλώνει. Μετά από τη φιλολογία κινδυνεύουμε να χάσουμε και φιλοσοφία. Αντί ν' ακούμε να μας κοπανίζουν διαρκώς τον D'Annunzio και τον Louys, τώρα θακούμε να επαναλαμβάνονται τα ονόματα ενός Bergson, ενός James, ενός Boutroux». ²⁸

Μια έρευνα –ίσως όχι εξαντλητική, αλλά εκτεταμένη– ώστε να είναι ασφαλή– στα δημοφιλή περιοδικά της εποχής μάς απέδειξε ότι, στις αρχές του αιώνα, τα άρθρα που αναφέρονται στο φιλόσοφο και το έργο του είναι πολύ λίγα σε σύγκριση με όσα συνέβαιναν στην Γαλλία. Τα περισσότερα από αυτά –για να μην πούμε όλα– δημοσιεύονται στα προοδευτικά περιοδικά που χρησιμοποιούσαν τη δημοτική: *Γράμματα* και *Νέα Ζωή* της Αλεξάνδρειας, *Νομιάς* και *Νέα Εστία* των Αθηνών.

Η πιο απτή μαρτυρία για την επιρροή του έργου του στην Ελλάδα θεωρούνται όσα ο ίδιος ο Νίκος Καζαντζάκης ομολογεί στην *Αλληλογραφία* του με τον Παντελή Πρεβελάκη. ²⁹ Πληροφορούμαστε, λοιπόν, ότι ο Νίκος Καζαντζάκης παρακολούθησε για δύο χρόνια (1907-1909) τα μαθήματα του Bergson στο Collège de France, την εποχή που βρισκόταν στο Παρίσι για να συνεχίσει τις σπουδές του, μετά το πτυχίο της Νομικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Επίσης, από περιοδικό της εποχής μαθαίνουμε πως ο Ν. Καζαντζάκης, τον Ιανουάριο του 1913, παρουσίασε με μεγάλη επιτυχία μια σύντομη ανάλυση της φιλοσοφίας του Bergson στον Εκπαιδευτικό Όμιλο των Αθηνών, η οποία δείχνει καθαρά τον ιδεολογικό απόηχο –έστω και μικρό– που είχαν οι φιλοσοφικές θέσεις του στην Ελλάδα. ³⁰ Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε εδώ πως ο συντάκτης της επιστολής προς το περιοδικό –πέραν των όσων θετικών σχολίων κάνει για τον γάλλο φιλόσοφο, τις θεωρίες και τους μαθητές του– συνδέει τον Bergson με τις προοδευτικές ιδέες στην Ελλάδα:

Αγαπητέ Νουμά,

Δεν είσυνα χτες το βράδυ στον Όμιλο. Μοίριζε Παρίσι. Ο φίλος κ. Καζαντζάκης είχε την καλοσύνη να μας διαβάσει μια σύντομη ανάλυση της φιλοσοφίας του Μπέρζων. Η Αθήνα δε φανταζόταντε βέβαια τόσο modernisme που δεν μπορούσε όμως να βρεθεί παρά σ' ένα κέντρο δημοτικιστικό αφού ο δημοτικισμός αντιπροσωπεύει πια σήμερα ξέχωρα από τη γλωσσική και κάθε ψυχική και ιδεολογική αναμόρφωση. Αφορμή του γραμμάτου μου είνε η επίσημη αυτή εμφάνιση του Μπερζωνισμού στην Αθήνα, όπως σου έγραψα πάρα πάνω και που δεν ήθελα να μείνει απολέμητη, ξεύροντας πώς στη Γαλλία γίνεται αληθινός αγώνας για τη νέα αυτή φιλοσοφία.³¹

Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος φρόντισε να δημοσιεύσει στη συνέχεια στο *Δελτίο* του αυτή τη μελέτη του Ν. Καζαντζάκη (τόμ. Β', σσ. 310 κ.ε.). Να θυμίσουμε, επίσης, ότι ο Καζαντζάκης υπήρξε και μεταφραστής του Bergson,³² καθώς μετέφρασε το έργο του *Le Rire. Essai sur la signification du comique* (PUF, 1900), δοκίμιο στο οποίο ο Bergson προσέγγιζε τη σχέση του ατόμου με την κοινωνία, τη ζωή και τη φύση, με το όνειρο, αλλά κυρίως με την τέχνη. Δανειζόμενος παραδείγματα από τους γάλλους θεατρικούς συγγραφείς, και κυρίως τον Μολιέρο, έγραψε εξαιρετες σελίδες που απευθύνονταν στο ευρύ καλλιεργημένο κοινό της εποχής του.

Το κείμενο «Αλήθεια και πραγματικότητα» είναι ίσως η πρώτη δημοσίευση στον ελληνικό Τύπο για τον Bergson, και εκεί πάλι διευκρινίζεται από το συντάκτη ότι πρόκειται για μετάφραση μελέτης του γάλλου φιλοσόφου και καθηγητή στο Collège de France H. Bergson που δημοσιεύτηκε ως εισαγωγή στην τελευταία γαλλική έκδοση του έργου του William James *Ο πραγματισμός*, σε μετάφραση του Le Brun, στη βιβλιοθήκη της Επιστημονικής Φιλοσοφίας που διευθύνει ο Gustave Le Bon.³³ Ο Ενάγγελος Παπανούτσος, σε διάλεξή του με τίτλο «Η φιλοσοφία του Bergson» (που οργάνωσαν τα *Γράμματα* στο σύλλογο «Αισχύλος-Αρίων», στις 16 του Μάρτη 1924), η οποία δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Νέα Ζωή* της Αλεξάνδρειας,³⁴ με τον χαρακτηριστικό τρόπο του επισημαίνει εισαγωγικά ότι ασφαλώς το ακροατήριο εξεπλάγη με τον τίτλο της διάλεξής του, επειδή γενικά η φιλοσοφία θεωρείται δυσνόητη και μη δημοφιλής. Όμως, εξηγεί, «με τα έργα των James, Eucken και Bergson, η φιλοσοφία απλοποιήθηκε και εκλαϊκεύτηκε για το πλατύ κοινό». Δικαιολογεί, από την άλλη, την επιλογή του και από το γεγονός ότι «ο περίφημος Γάλλος Φιλόσοφος υπήρξε εξαιρετικά άτυχος στην νεώτερη ελληνική διανόηση». Γι' αυτό και καταπιάνεται ο ίδιος να αποκαταστήσει την εικόνα του Bergson στο ελληνικό κοινό, μιλώντας με απέραντο θαυμασμό για τις πρωτότυπες έννοιες που ανέπτυξε ο φιλόσοφος, όπως ο χρόνος και η μνήμη,

και για τη μεγάλη επανάσταση που έφεραν στο χώρο της φιλοσοφίας και όχι μόνο. Κάνει, ωστόσο, μια πολύ χαρακτηριστική επισήμανση, που δείχνει τη νοοτροπία της εποχής:

Η ώραία διάλεξη του κ. Καζαντζάκη για τη φιλοσοφία του Bergson στον Εκπαιδευτικών Όμιλο των Αθηνών επέρασεν απαρατήρητη απ' τους πολλούς χωρίς να διαβαστή σε ευρύ κύκλο. Όταν δε στα 1916 στις Αθήνας ο δικηγόρος κ. Ηλίας Αναστασιάδης σε μιαν ενδιαφέρουσα ανακοίνωσή του στον Δικηγορικό Σύλλογο Αθηνών εξήγησε να προσαρμόση τις βάσεις της Νομικής Επιστήμης στις κεφαλαιώδεις αρχές του Μπερξονισμού, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου κ. Χρ. Ανδρούτσος ανάπτυξε σε μια διάλεξή του στον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσός» την φιλοσοφία του Bergson, αλλά την κατακερμάτισε με τους κεραυνούς της υπερκριτικής του!³⁵

Από αυτή τη διάλεξη του Παπανούτσου αντλούμε και την πληροφορία για το βιβλίο *Ευθύνη και Ελευθερία* του γιατρού Γιαννόλα από το Κάιρο, με στοιχειώδη περίληψη της φιλοσοφίας του Bergson.

Στον αντίποδα κινείται η αυστηρή κριτική που δημοσιεύει η *Νέα Εστία*, λίγα χρόνια αργότερα, για το σύντομο βιβλίο (48 σελίδες) της Έλλης Λαμπρίδη με τίτλο *Ο Μπερξόν και η φιλοσοφία του*. Ο συντάκτης του άρθρου επιπλήττει τη συγγραφέα για ασάφειες και απροσεξίες, κυρίως όμως διαφωνεί για τον «*περιτό κόπο της να ασχοληθεί με τη φιλοσοφία του Μπερξονα*», επειδή ο ίδιος δεν έχει πεισθεί ότι ενδιαφέρει το μεγάλο ελληνικό κοινό.³⁶ Αλλά και τα *Γράμματα* δημοσιεύουν για τον Bergson κείμενα αντικρουόμενα μεταξύ τους: Στη στήλη «Σημειώματα» δημοσιεύεται πλήθος σκωμμάτων που αφορούν τις ιδέες του, με κορύφωση τη φράση: «*Με το σύστημα του κ. Μπερξων μπαίνει και ο τσαρλατανισμός στην φιλοσοφία. Τον έκανε formulé*». ³⁷ Το άρθρο, όμως, με τίτλο «Μπερξωνισμός» και υπότιτλο: «Η γνώση της διάρκειας, το αντικείμενο της φιλοσοφίας και η θεωρία της γνώσης στη φιλοσοφία του Μπερξων» συνοψίζει με θετικό τρόπο τις βασικές φιλοσοφικές θέσεις του, σε μετάφραση από γαλλικό άρθρο.³⁸ Μια άλλη βιβλιοκριτική με τίτλο «Χ. Ανδρούτσου: Τολστόι, Νίτσε, Μπερξων» παρουσιάζει τις τρεις φιλοσοφικές μελέτες του φιλοσόφου και θεολόγου Χ. Ανδρούτσου (τον αναφέραμε πιο πάνω στη διάλεξη Παπανούτσου), ο οποίος, κατά το συντάκτη του κειμένου, δεν διατάζει να καταλήξει ότι «*ο Bergson εκτίθησιν εν νέω όλως φωτι τα φιλοσοφικά προβλήματα τα απασχολήσαντα την νεωτέραν διάνοιαν, χωρίς να λύη αυτά*». ³⁹ Το 1940, λίγο πριν ξεσπάσει ο πόλεμος, η *Νέα Εστία* δημοσιεύει σε μετάφραση δυο επιστολές των W. James και H. Bergson που μαρτυρούν την εκτίμηση του πρώτου προς το δεύτερο αλλά και την ταπεινότητα με την οποία απαντά ο Bergson.⁴⁰

Ο Κ. Θ. Δημαράς δημοσιεύει ένα πολύ γενναίο άρθρο, την επόμενη χρονιά,

με αφορμή το θάνατο του Bergson, όπου υπερασπίζεται το φιλόσοφο και το έργο του:

Θάνατος συμβολικός; Μήπως η αποχώρηση του μεγάλου φιλοσόφου, του ανθρώπου που κατ' εξοχήν αντιπροσώπευσε τον φιλοσοφικό στοχασμό στον αιώνα μας, πρέπει να πάρει ένα βαθύτερο νόημα και να δηλώσει πως μαζί του αποχαιρετά τον κόσμο, περιττή, για ποιος ξέρει πόσα χρόνια, η ελεύθερη σκέψη; Δεν το πιστεύω. Αντίθετα νομίζω πως πίσω από τον τεράστιο σημερινό αγώνα των όπλων, που αποτελεί μοναχά μια σκληρή πραγματική έκφραση, η αληθινή υπερβατική πάλη που διεξάγεται έχει χαρακτηριστικά φιλοσοφικό, πνευματικό.⁴¹

Σημαντική είναι η επισήμανση που κάνει ο Δημηράς μιλώντας «για την ενεργειακή επίδραση του φιλοσόφου στη λογοτεχνική κριτική, που γονιμοποιήθηκε από το πέρασμα του Μπέρξον». Με τη συμπλήρωση μιας δεκαετίας από το θάνατο του Bergson, η *Νέα Εστία* δημοσιεύει ένα μικρό κείμενο για την επέτειο. Ο συντάκτης του άρθρου μνημονεύει το άρθρο του Βλ. Γιακέλεβιτς στο *Revue métaphysique et de morale* και τονίζει την αισιόδοξη πλευρά της φιλοσοφίας του Bergson.⁴²

Από τα δημοσιεύματα αυτά βγαίνει το συμπέρασμα ότι η απήχηση του έργου του Bergson στην Ελλάδα μπορεί να μην είναι εκτεταμένη, είναι όμως σημαντική, ιδιαίτερα σε έναν κύκλο ανθρώπων με ανησυχίες για την πνευματική πορεία του κόσμου. Από τα μέσα του 20ού αιώνα και πέρα, η εικόνα αλλάζει, καθώς γίνονται μεταφράσεις των έργων του και οι Έλληνες στοχαστές, φιλόσοφοι κατά κύριο λόγο, τον μελετούν επισταμένως.

Κλείνοντας, θα μπορούσαμε να πούμε πως το ενδιαφέρον των διανοουμένων για τον Bergson σήμερα εξηγείται κυρίως γιατί μπόρεσε να ξεκινήσει με τους επιστήμονες άλλων ειδικοτήτων ένα διάλογο που παραμένει διαρκώς ανοικτός. Γιατί, περισσότερο από κάθε άλλον στην εποχή του, επένδυσε στην ελευθερία του πνεύματος, αλλά επίσης γιατί «*πρότεινε, μετά τον Maine de Biran, τη θεώρηση του "εγώ" ως αντικειμένου και υποκειμένου συγχρόνως και επειδή έβλεπε στις βιωμένες εμπειρίες τα κατεξοχήν αντικείμενα της φιλοσοφίας*».⁴³

Η ζωή και το έργο του Bergson συνιστούν ένα βαθύ μάθημα κουράγιου και πίστης: μάθημα κουράγιου γιατί ο Bergson διατύπωσε τις ιδέες του χωρίς βία, με ευγένεια, σε αντίξοες εποχές, και μάθημα πίστης γιατί υπερασπίστηκε ορισμένες αξίες όπως η οικογένεια, οι φίλοι, το παρελθόν της φιλοσοφίας και του πολιτισμού, αξίες καθόλου προφανείς στην εποχή του, κατά την οποία ο δυτικός πολιτισμός περνούσε βαθιά κρίση και βρισκόταν σε αντιπαλότητα με τη νέα τάξη πραγμάτων. Δεν θα ήταν τολμηρό να ισχυριστούμε μάλιστα ότι, μέχρι στιγμής, δεν έχουμε συνειδητοποιήσει πλήρως την πνευματική κληρονομιά που

μας άφησε ο Bergson, κληρονομιά που ξεπερνάει την έννοια της φιλοσοφίας και που διαμόρφωσε —ίσως για πάντα— τον τρόπο σκέψης στις μέρες μας. Με συγγραφική δύναμη και λογοτεχνικό ταλέντο, οίστρο και τόλμη, διατύπωσε με τον δικό του τρόπο την ουσία της ανθρώπινης συνείδησης και της ελευθερίας της. Γι' αυτό και η συμβολή του στον πολιτισμό τον κατατάσσει στους μεγάλους διανοητές της ανθρωπότητας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Paul Valéry, «Discours sur Bergson», allocution à l'occasion du décès de M. H. Bergson, *Revue philosophique* (Μάρτιος-Απρίλιος 1941).

2 Henri Bergson, *L'Évolution créatrice*, Παρίσι, Alcan, 1907.

3 Γ. Τ., «Οι βραβευμένοι του Νομπέλ», *Νέα Εστία*, αρ. 24-48 (1928), σ. 1157.

4 Κ. Θ. Δημαράς, «Henri Bergson», *Νέα Εστία*, τόμ. 29, αρ. 338 (1951).

5 François Azouvi, *La gloire de Bergson. Essai sur le magistère philosophique*, Παρίσι, Gallimard, 2007, σ. 15.

6 Ο Τύπος της εποχής παρουσιάζει φωτογραφίες που απεικονίζουν τη συρροή αυτοκινήτων στην είσοδο του Collège de France, στη rue des Écoles, αλλά και φωτογραφίες από το εσωτερικό της αίθουσας διδασκαλίας, όπου διακρίνεται πλήθος ακροατών οι οποίοι έμεναν όρθιοι μπροστά στις πόρτες και τα παράθυρα. Λέγεται, μάλιστα, ότι τα καθίσματα καταλαμβάνονταν χωρίς από τους υπηρέτες των κομμικών κυριών, οι οποίες τους έστελναν εκ των προτέρων να τους κρατήσουν τις θέσεις, ώστε να εξασφαλίσουν σίγουρα ένα κάθισμα μεταξύ των ακροατών.

7 Αναφέρουμε ενδεικτικά μερικούς τίτλους βιβλίων και άρθρων που αφιέρωσαν στον Bergson οι μαθητές του: Isaac Benroubi, *Souvenirs sur Henri Bergson*, Παρίσι, Délachaux, 1942· Charles Péguy, *Témoig-*

nage inédit H. Bergson, Παρίσι, La Baconnière, 1942· Joseph & Jean Baruzi, *Philosophes et savants français du XXe siècle*, Παρίσι, 1926· Léon-Paul Fargue, «Bergson mon professeur», *Nouvelles littéraires* (12-1-1929)· J. Maritain, «L'évolutionnisme de M. Bergson», *Revue de philosophie* (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1911)· D. Roustan, *Leçons de philosophie, I. Psychologie*, Παρίσι, Delagrave, 1911· A. Thibaudet, *Le bergsonisme*, Παρίσι, Gallimard, 1923.

8 Rose-Marie Mossé-Bastide, *Bergson éducateur*, Παρίσι, PUF, 1955, σ. 73.

9 Azouvi, *La gloire de Bergson. Essai sur le magistère philosophique*, σ. 91.

10 Ernest Psichari, *L'Appel aux armes*, Παρίσι, Oudin et Cie, 1913.

11 Frédérique Neau-Dufour, *Ernest Psichari. L'ordre et l'errance*, Παρίσι, Les Éditions de CERF, 2001, σ. 195.

12 Για το πολιτικό κλίμα της εποχής, βλ. Gilles Candar, *Histoire politique de la IIIe République*, Παρίσι, La Découverte, 1999, σ. 51.

13 Iphigénie Botouropoulou, *Séparation des Églises et de l'État. Chronique d'une loi à travers le mouvement des idées*, Αθήνα, εκδ. Κοροντζή, 2007.

14 Azouvi, *La gloire de Bergson. Essai sur le magistère philosophique*, σ. 223.

15 Mossé-Bastide, *Bergson éducateur*, σ. 74.

- 16 Ό.π., σ. 75. Πρόκειται για το: Auguste Rodin, *L'Art. Entretiens réunis par Paul Gsell*, Παρίσι, Gallimard, 1911.
- 17 Joseph Desaymard, «La pensée d'Henri Bergson», *Paris-Midi* (6 Δεκεμβρίου 1912). Αναφέρεται από τον Αζουβί, *La gloire de Bergson. Essai sur le magistère philosophique*, σ. 220.
- 18 André Joussain, «L'expansion du bergsonisme et la psychologie musicale», *Revue Bleue* (15 Ιουνίου 1912), σ. 758-763. Αναφέρεται από τον Αζουβί, *La gloire de Bergson. Essai sur le magistère philosophique*, σ. 220.
- 19 André Joussain, «L'idée de l'inconscient et l'intuition de la vie», *Revue Philosophique* 75 (1911), σ. 487. Αναφέρεται από τον Αζουβί, *La gloire de Bergson. Essai sur le magistère philosophique*, σ. 220.
- 20 Jean-Louis Vieillard-Baron, «La place de la religion [chez Bergson]», *Magazine littéraire*, τχ. 386 (Απρίλιος 2000), σ. 64.
- 21 Ερρίκος Μπερξόν, *Η δημιουργική εξέλιξη*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Γ. Πρελορέντζος, επιμέλεια-επιμέτρο Γ. Πρελορέντζος, Αθήνα, Πόλις, 2005, σ. 414.
- 22 Henri Bergson, *Η δημιουργός εξέλιξης*, μτφρ. Π. Γ. Τεσσέρης, επιμ. Δ. Αραβαντινού, Αθήνα, εκδ. Αναγνωσιτῆ, 1968, σ. 13.
- 23 Frédéric Worms, «Chronologie de Bergson», *Magazine Littéraire*, τχ. 386 (Απρίλιος 2000), σ. 20.
- 24 Bento Prado Jr, «Une philosophie vivante», *Magazine littéraire*, τχ. 386 (Απρίλιος 2000), σ. 28.
- 25 Jean-Louis Vieillard-Baron, *Bergson*, Παρίσι, PUF, 1991, σ. 5.
- 26 Ό.π., σ. 4.
- 27 Περσεφόνη Παπαδοπούλου, *Η φιλοσοφία του Μπερξόν*, Αθήνα, 1938, σ. 12.
- 28 Ανωνύμου, σημείωμα με τίτλο «Φιλοσοφία και μόδα», *Γράμματα* (Αλεξάνδρειας), τόμ. 3, αρ. 31 (1916).
- 29 *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Αθήνα, εκδ. Ελένης Ν. Καζαντζάκη, 1984, σ. 721.
- 30 Ε. Καραπαναγιώτης, «Η φιλοσοφία του Μπερξόν», *Νομῆς*, τόμ. 11, αρ. 500 (1913), σσ. 29-30.
- 31 Ό.π., σ. 29.
- 32 Henri Bergson (sic), *Το γέλιο*, μτφρ. Νίκος Καζαντζάκης, Αθήνα, Γ. Δ. Φέξης, 1914.
- 33 H. Bergson, «Αλήθεια και πραγματικότητα», μτφρ. Β. Κ. Π., *Γράμματα* (Αλεξάνδρειας), τόμ. 1, αρ. 4 (1911), σσ. 110-117.
- 34 Ευάγγελος Παπανούτσος, «Η φιλοσοφία του Bergson», *Νέα Ζωή* (Αλεξάνδρειας), τόμ. 12, αρ. 5 (1924), σσ. 71-89.
- 35 Ό.π., σ. 73.
- 36 Ρ., «Έλληνας Λαμπρῆδη. Ο Μπερξόν και η φιλοσοφία του», *Νέα Εστία*, αρ. 53 (1929), σσ. 195-197.
- 37 *Γράμματα*, τόμ. 3, αρ. 28 (1916), σσ. 336-337.
- 38 «Μπερξονισμός», από το γαλλικό ανέκδοτο του D. Cohen *Αλεξάντρεια*, μτφρ. Ν. Τσιγαδά, *Γράμματα*, τόμ. 4, αρ. 37 (1917), σσ. 119-122.
- 39 Ν. Μ., «Χ. Ανδρούτσου: Τολστόι, Νίτσε, Μπερξόν», *Νέα Εστία*, αρ. 81 (1930), σσ. 493-494.
- 40 «W. James – H. Bergson (Από την αλληλογραφία τους)», μτφρ. Σ. Αγραφιώτη, Π. Ραγάνη, *Νέα Εστία*, τόμ. 28, αρ. 325 (1940), σσ. 827-828.
- 41 Κ. Θ. Δημαράς, «Henri Bergson», *Νέα Εστία*, αρ. 338 (1941), σσ. 73-74.
- 42 Στ. Ξ., «Ανρί Μπερξόν», *Νέα Εστία*, αρ. 574 (1951), σ. 759.
- 43 Evaghléos Moutsopoulos, *La critique du platonisme chez Bergson*, Αθήνα, Édition des Institutions philosophiques réunies, 1997, σ. 8.

R É S U M É

IPHIGÉNIE BOTOUROPOULOU: L'impact de l'*Évolution créatrice* de Bergson au mouvement des idées en France et la réception du philosophe en Grèce

Henri Bergson (1859-1941) fut de ces esprits qui laissèrent des traces à leur passage en ce monde et bien que discret, il joua un rôle important pas seulement du point de vue de la philosophie et de la politique internationale, mais son influence se répandit aux domaines de l'art, de la religion, de l'éducation, de l'histoire, de la société, bref il a touché presque tous les champs de la pensée humaine, enrichissant à sa façon incomparable la vie intellectuelle de son époque. De l'ensemble de ses œuvres pourtant, celle qui a eu plus d'impact, même au grand public, ce fut l'*Évolution créatrice*, parue en 1907. Cette œuvre a contribué profondément à l'étude philosophique de la théorie de l'évolution, théorie qui désormais fit date et créa une polémique considérable au domaine des idées en France.

L'impact de son œuvre en Grèce ne fut pas considérable durant la première moitié du 20e siècle ; il y a eu grand intérêt pour ses théories, mais seulement parmi les cercles intellectuels qui œuvraient pour la « dimotiki » et se trouvaient loin des dogmes religieux.

Cette étude se propose justement de présenter quelques aspects de son influence au mouvement des idées en France et la réception de son œuvre en Grèce.